

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 4

İstanbul — 1986

OSMANLILARDA ÖRFİ VERGİLER VE BU VERGİLERİN KAYNAĞI OLAN ÖRFİ HUKUK

Y. Doç. Dr. Ziya KAZICI

GİRİŞ

Osmanlı devlet rejiminin, kendinden öncekilerden devralıp tatbik ve inkişâf ettirdiği vergi sistemi; âmme idâresi ve devletin iktisadî tarihi bakımından önemli bir yer tutar. Âmme hizmetlerinin muntazam bir şekilde devamlılığını temin için baş vurulan vergi, tarihî bir vâkıa olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çok geniş topraklar üzerinde, asırlarca hükümranlığını devam ettirmiş bulunan Osmanlı Devleti, diğer bütün devletlerde olduğu gibi, kendisini, vergi cibâyetinden (vergi tahsili) müstağni sayamazdı. Devletin, iktisadî tarihinin mühim bir faslını teşkil eden bu vergi nizâmını daha iyi anlayabilmek için, onun dayandığı hukukî kaynakları da aynı şekilde bilmek gerekir.

Kuruluşundan itibâren, müslüman bir cemiyeti ifâde eden Osmanlı Devleti, inkişâf ettirip kemâl mertebesine ulaştırdığı müesseseleri ile, tebeasından tahsil ettiği verginin temeli, İslâm hukukunun kaynaklarına dayanıyordu¹. Bilindiği gibi İslâm hukukunun birinci derecede önemi haiz kaynakları yanında, tâli derecede bulunan ve Kur'an ile Sünnet'e aykırılığı bulunmadığı müddetçe, muntakalara göre farklılık gösterebilen bir «Örfî Hukuk» müessesesi vardır². Araştırmamızın temelini teşkil eden «Osmanlılardaki Örfî Vergi»nin kaynaklandığı bu örfî hukuktan kı-

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı**, Ankara 1965, s. 178.

2 İslâm Hukukunun Kaynakları hakkında tafsilâtlı bilgi için bk. Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstaubul 1977, s. 16-19.

saca ve imkânımız nisbetinde söz etmek istiyoruz. Aksi takdirde, hukukî anlamda muallakta kalacak bir müessese ile karşı karşıya gelmiş oluruz.

Ö R F İ H U K U K

Örf, İslâm hukukunun kaynaklarından biridir. Bu kelime, lügatta, insanlar arasında tanınmış, beğenilmiş ve tekrar edilegelmiş bulunan şey mânasını taşır³. Kezâ bu tâbir, «Örf-i sultânî» şeklinde, şeriatın temas etmediği bir mevzuda hükümdârın, nasslara aykırı olmamak şartıyla cemiyetin hayrı ve faydası için, bizzat kendi irâdesine dayanarak çıkardığı kanunlar için de kullanılır⁴. Gerçekten, İslâm hukukçuları da sultanları, şeriat hükümlerinin açık bir şekilde aksini emretmediği mevzularda, âmme maslâhatının icâbettirdiği şekilde, örf ve âdete uyararak kanun koymada serbest bırakmışlardır. Bunun için imam (devlet başkanı)'ın, devletin esas nizâm ve teşkilâtında kendi re'yi ile hareket etmesinde bir sakınca görülmemiştir⁵.

Âdet'le eş anlamlı olan örf'ün ıstılâh olarak târifine gelince bu: «Aklen ve şer'an iyi kabul edilen, selim akıl sâhipleri yanında kötü telâkki olunmayan şeydir»⁶ şeklindedir.

Örf iki kısma ayrılmaktadır :

- a. Kavli örf,
- b. Fiilî örf.

İslâm hukukunun kaynakları arasında yer alan örf ve âdet, bizzat Hz. Peygamber zamanında nazarı itibara alınmaktaydı. Öyleki, «Câhiliyye Devri»nin mâkûl bâzı örfleri, O'nun tavsiyelerine mazhar olmuşlardı⁷.

3 Abdulvahhab Hallâf, *İlm-u Usûl'l-Fıkh*, Kuveyt 1970, s. 89.

4 Halil İnalçık, «Osmanlı Hukukuna Giriş», *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/2, 103.

5 Ömer Lütfi Berkan, *XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I (Kanunlar), Ankara 1945, s. XIII.

6 Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuk-u İslâmiye ve Ishlâhat-ı Fikhiyye Kâ-mûsu*, İstanbul 1967, I, 197.

7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Mısır 1313, III, 425.

İslâm hukukundaki önemine bir nebze temas ettiğimiz örfî hukukun Osmanlılardaki tatbikatına da kısaca değinmemiz gerekmektedir. Çünkü müslüman bir devlet olan Osmanlılar, devlet teşkilâtlarında bundan (örften) çokça istifâde etmişlerdir.

OSMANLI DEVLETİNDE ÖRFÎ HUKUK

İslâm hukukunun kaynaklarından biri olduğunu gördüğümüz, örf, Osmanlı Devletinde, şer'î hukukla birlikte asırlarca tatbik edilegelmiştir. Üç kıtaya hâkim olmuş bir devletin çeşitli mezheb, din, örf ve âdetleri bulunan kavimleri sınırları içinde barındırmasından dolayı, örfî hukukun şer'î hukukla birlikte çokça kullanılması normal karşılanmalıdır: Zira, şeriata bağlı devletin başında bulunan başkanın (hakkında nass bulunmayan hususlarda), tebeasının maslahatını gözeterek ısdar etmiş olduğu emirlerine uymak, dinin emridir⁸. İslâm hukukuna göre hükümdar, her istediğini yapan ve her türlü arzusuna uyulması gereken bir kişi değildir. O da, şeriata emirlerine uymak zorundadır. Aksi takdirde Hz. Peygamberin «Allah'ın emirlerine uymayana itaat yoktur»⁹ hadis-i şerifine göre emirlerine itaat mecburiyeti ortadan kalkar.

İmparatorluğun her tarafında, şeriata uygun tatbikatını gördüğümüz örf ve âdet kaideleri¹⁰, pâdişahın keyfî arzularının sonucu değildir. Nitekim «Pazar bâcı» (*) nı almak için Osman Gâ-

8 Kur'an, en-Nisa, 4/59.

9 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen-i İbn-i Mâce*, Mısır 1953, II, 956.

10 Hıfzı Veldet, «Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat» *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 167.

* İslâm Ansiklopedisindeki makalesinde «Bâc» kelimesi üzerinde uzun uzadıya duran Fuad Köprülü, onun farsça bâj kelimesinin arapçalaşmış şekli olduğunu söyler. İA. II, 187-190.

Osmanlılardan önce de varlığından haberdar olduğumuz bu verginin devletteki ilk tatbikatı Osman Gâzi'nin dilinden şöyle kanunlaşmıştır: «Her kişi kim bâzara bir yük getüre sata iki akça virsün ve satmazsa hiç nesne virmesün». Aşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s. 20.

Bâc-ı bâzar da denilen bu verginin nisbeti zamanla artış göstermiştir. Satmak ve satabilmek hakkı mukabilinde konan bu vergi (Boris Christoff Nedkoff, «Osmanlı İmparatorluğunda Cizye» *Belleten*, (1944), VIII/32, 619), değişik isimlerle de anılmaktadır. Bunun için bk. Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1306-7, III, 27.

zi (1299-1324)'ye müracaat eden Germiyanlı'ya kızan sultan, daha sonra bunun, devrin âdeti olduğunu öğrenince kabul eder¹¹. Zira Osmanlı pâdişahları, kendilerinden önceki örf ve âdetleri hemen ortadan kaldırmaya çalışmıyorlardı. Aksine onlar «selefleri zamanında mevcut bulunan kanun-nâmelerde bu suretle kullanmak itiyadında oldukları tensik ve tasdik selâhiyetleri, keyfi olmaktan ziyâde, hep muhafazacı lüzumlu addedilen eski ve ideal bir nizamın muhafazası ve bid'atlerden temizlenip yeniden tesisi maksat ve bahanesiyle icra edilmekte ve bu bakımdan, iyi addedilen bir takım örf ve âdetlerle, idârî an'ane ve usullerin hükümlerini her itibarla kendisini hissettirmektedir»¹². Bu anlayışın bir neticesi olarak devletin, kanun-nâmelerle tanzim ve idâre edilen meselelerinin birçoğu, örf ve âdetlerden teşekkül etmiş oldu¹³.

ÖRFİ VERGİLER

Siyasî bir birlik olarak târîh sahnesinde görünmesinden itibâren, birçok vergi kalemi tarh etmek zorunda kalan Osmanlı Devletinin bu tatbikatı, yüzlerce vergi ismi gösteren cetvellerle tasvir edildiği kadar, karmaşık ve anlaşılmaz değildir. Gerçekten, çeşitli mintaka ve zamanlara göre değişik isimlerle toplanan bunca vergi kalemi, sağlam kaidelere dayanan bir sistemin esas hatlarını çizmek suretiyle, bize lüzumlu bilgiyi verecek şekilde basitleştirilebilir.

Bilindiği gibi, Osmanlı devlet sisteminin, önemli müesseselerinden biri olan mâliyenin, temel dayanağını teşkil eden vergi, genel mânada iki ana bölüme ayrılmaktadır¹⁴. Bunlardan biri, tamamiyle şeriata dayanan ve esas itibariyle Kitap ile Sünnet'ten kaynaklanan «Şer'î Vergiler»dir. İkincisi de araştırmamızın mevzuunu oluşturan; ve baş gösteren mâlî sıkıntılar yüzünden tarh

11 Tafsîlât için bk. Aşık paşa-zâde, *Târîh*, s. 19-20.

12 Ömer Lütfi Barkan, «Türkiye'de Sultanların Teşriî Sıfat ve Selâhiyetleri ve Kanun-nâmeler», *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, (1946), XII/2-3, 715.

13 Ömer Lütfi Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi», *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, (1945), XI/3-4, 218,

edilen «Örfî Vergiler»dir. Bu vergileri biz, iki yönü ile incelemek istiyoruz:

- A. Tarh sebebi,
- B. Çeşitleri.

A. TARH SEBEBİ

Osmanlı Devleti, kendisinden önceki diğer devletlerde olduğu gibi, örfî birtakım vergileri koymak zorunda idi. Zira devrin özelliği diyebileceğimiz harpler, durmaksızın devam ediyor ve şer'î vergiler de bu durumun yüklediği masrafları karşılamaktan uzak bulunuyordu. Külliyetli miktarda askerin beslenmesi, donatılması ve harbe hazır bir duruma getirilmesi ile donanmanın hazırlanması vs. gibi mecburiyetler; devleti, böyle bir vergiyi koyma zorunda bırakıyordu. Harpler, mâlî yönden sıkıntılı günler yaşayan hazineyi daha da zor durumlarda bırakıyordu. İşte bunun için devlet, II. Bâyezid (1481-1512)'in son senelerine tesadüf eden günlerde, «imdadiye-i seferiyye» adı ile yeni bir örfî vergi koymak suretiyle, bu sıkıntıyı giderme cihetine gitmiş oluyordu¹⁴.

- 14 Bâzi müelliflere göre Osmanlı devlet sisteminde vergi dört ana bölüme ayrılmaktadır. Bunlar: 1. Şer'î Vergiler, 2. Örfî Vergiler, 3. Avâriz (Tekâlif-i divâniyye), 4. Hediyelerdir. Tafsîlât için bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, Ankara 1959, I, 510-511.
- 15 Örfî vergilerin, II. Bâyezid'den önce de var olduğuna kail olan Akdağ, bu mevzuda şunları söylemektedir: «Osmanlılar devrinde gerçekten 1453'den evveline ait avâriz vergisi alındığı hususunda eski kaynaklarda dahi bir kayda rastlanmamıştır. Halbuki, sonradan neşrolunan bazı mühim ve çok eski vesikalardan avâriz veya tekâlif-i divâniye denen verginin fiilen mevcut olduğunu öğrenmekteyiz. Mesela I. Murad'a ait 14 Mart 1366 (Gurre-i Receb 767) tarihli bir vakfiyede, vakıf yerlerin muâf tutulacağı vergiler arasında «avâriz-ı divâniye» dahi sayılıyor. Ayrıca, burada alınmayacak vergiler arasında «sekban ve cerahor» geçiyor ki, bunlar gene «avâriz-ı divâniye» karşılığı nakit yerine ücretli asker alınması demektir. Vel-hâsıl eğer bu, taşıdığı tarihe ait orijinal bir kopya veya vesikanın aslı ise, yâni sonradan uydurulmuş değilse, tekâlif-i divâniye ve avâriz hakkındaki bu kaydı hayli mühim olup, Osmanlı sultanlığının kuruluş yıllarında dahi bu nevi verginin XVI. asırdaki şekli derece-

Böylece, şer'î vergilerden ayrı olarak örfî vergi tarh etmek, devlet için bir zaruret hâlini almıştı. Kezâ bu mecburiyet devleti, vaz' ettiği bu örfî vergileri devam ettirmek ve miktarının azalmaması için gerekli sıkı tedbirlere baş vurmak zorunda bırakıyordu¹⁶. Yine bu zarûretin bir neticesi olarak örfî vergilerin sayı ve kalemleri, baş gösteren ihtiyaçlara göre çoğaltılıyordu. Böyle bir tatbikata, müsaade edildiğini daha önce görmüştük¹⁷. Zaten, Osmanlı sultanlarının bu hususta şeriatı göre hareket ettikleri, emir ve fermanlarını bir araya toplayan kanun-nâme mecmualarının başında bulunan «şer'-i şerife muvâfakatı mukarrer olup, hâlen muteber kavanin ve mesâl-i şer'iyedir»¹⁸ tâbirinden de açıkça anlaşılmaktadır.

Normal olarak, geçici olması gereken ve fakat bir biri ardı sıra gelen muharebeler neticesinde devamlılık kazanan örfî vergileri de iki kısma ayırabiliriz:

1. Tekâlif-i âdiye
2. Tekâlif-i şakka¹⁹.

1. **T e k â l i f - i â d i y e** : Şeriat lisanında «Ca'l» adı da verilen bu vergi türü, fâsılasız devam eden harplerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu neviden bir zarûretin, örfî vergilerin tarhına cevaz verdiği, daha önce belirtilmişti²⁰. İslâm hukukuna göre, durum bu merkezde olduğuna göre, Osmanlı Devletindeki bu kabilden vergilere müsaade verilmiş demektir. Bu yüzden, «tekâlif-i örfiye» diye zikredilen vergilere, şer'an ruhsatın verildiğini açıkça söyleyebiliriz.

2. **T e k â l i f - i Ş a k k a** : Bu, harp gibi bir zarurete bağlı olmadan, tekâlif kaideleri dışına çıkılarak tarh edilmiş vergilerdir. Belli bir kaide ve nizâmı olmadığından, bu tip vergiler-

sinde mevcut olduğunu isbat ediyor demektir.» Akdağ, **Türkiyenin İktisâdî ve İctimâî Târîhi**, I, 517.

16 Halil İnalçık, «İslâm Arazi ve vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi» İstanbul 1959, s. 13.

17 Tafsilat için bk. Örfî Hukuk.

18 Ebu's-Suud Efendi, «Osmanlı Kanun-nâmeleri», **Millî Tettebbuler Mecmuası**. (1331), I/1, 49

19 Sûdî, Defter, I, 24.

20 Sûdî, Defter, I, 25.

de hak ve adalete pek riayet edilmeyeceğinden, böyle vergilere şer'an müsaade edilmemiştir. Nitekim Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) devrinin sadriazamı Lütî Paşa (H. 942-947) bu meseleye temasla şöyle der: «Cenk içinde askere hilâf-ı kanun vergi vermemeğe gerektir»²¹.

Osmanlılarda, Tanzimat'a kadar devam edegelen örfî vergilerin bu ikinci kısmı olan «şakka»nın olmadığı, tebea üzerine böyle bir verginin tarh edilmediği; ancak bâzı vergilerin buna (şakka) benzemelerinden dolayı «şakka» zannedildikleri belirtilmektedir²². Bununla beraber, bilhassa XVII. asırdan itibaren bu tip vergilerin, zaman zaman ortaya çıktığı bilinmektedir. Fakat pâdişahlar, bununla mücadele etmiş ve bu yola baş vurulmaması için «adaletnâmeler» göndermişlerdir²³.

Bu meseleyi daha iyi aydınlatabilmek için tanzimattan on sene öncesine (29 Ramazan 1245) âid olan bir vesikadan söz etmemiz gerekmektedir. Ali Ruhi imzası ile, Omorfu Mutasarrıfı olan ve aynı zamanda Şam vâlisi bulunan H. Emin Paşaya gönderilen bir mektupta, Omorfu çiftliğindeki bâzı reâyadan «güzeşte vesâire» adı altında bir verginin alındığına dâir şikâyetlerin vaki olduğundan bahsedilmekte ve buna şu karşılık verilmektedir: «Halbuki bunlardan şahidlerin bildiği gibi, gayr-i kanunî hiç bir habbe bile alınmadı ve alınmayacak»²⁴.

Örfî vergilerin tahsili, şer'î vergilerin tahsilinden farklı idi. Şer'î tekâlif, umumiyetle, ziraî mahsul sâhibi reâyaya, daha doğru bir ifâde ile köylüye hasredilmiş görünmektedir. Gerçi zekât ve cizye gibi şer'î vergiler, bu kaidenin dışında tutulmaktadır. Fakat ziraî mahsülle daha çok haşir-neşir olan köylü, öşür ve haraç gibi ziraî vergilerin belli başlı mükellefi bulunmaktadır. Buna mukabil örfî vergiler, daha çok ticaret erbabı ve şehirliyi ilgilendirmektedir. Kezâ, büyük bir kısmının devlet adına sipâhiler tarafından alındığını bildiğimiz şer'î vergilerin aksine bu, her sene, vâli, mütesellim ve voyvodalar tarafından, mintaka ileri gelenleri ve kadı mârifetiyle memleketin nüfusu veya evi (hâne)

21 Lütî Paşa, *Asaf-nâme*, İstanbul 1326, s. 20.

22 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, İstanbul 1328, I, 70.

23 M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul s. 37.

24 Topkapı Saray Müzesi Arşivi, Evrak Numara 3601.

üzerine tarh olunuyordu. Rûz-ı hızır ve rûz-ı kâsım hesabına göre senede iki taksitle alınmak üzere tevzi' defterleri tanzim ediliyordu. Tanzim edilen bu defterler, şer'iyye mahkemelerinin siciline kayd edilirdi. Bu defterlere bir memleket ahâlisinden, istihsâli kararlaştırılmış ne kadar örfî vergi varsa, yazılırdı. Yazılan bu miktar, ale's-seviye fertlere taksim edilerek anılırdı. Bu defterlerin tasdikli bir sureti, tahsil için, kethüda, emin veya özel memurlara verilirdi. Vergi mükellefleri de bu defterlerin kapsadığı şekilde ve miktarda vergilerini vererek, kendilerine düşen mükellefiyetlerini yerine getirmiş olurlardı²⁵.

B. VERGİ ÇEŞİTLERİ

Zaman ve mntakalara göre isimleri ile birlikte çeşitleri de değişen örfî vergiler (tekâlif-i örfiyye)'in türlerinden de söz etmek istiyoruz. Gerçekten, uzunca bir hükümlanlık dönemi geçirmiş bulunan Osmanlı devlet mâliyesinin önemli bir gelirini teşkil eden örfî vergiler, mâlî sıkıntılar yüzünden hazinenin vaz geçemiyeceği bir unsur halini almıştı. Az da olsa, hakkında mâlumat verdiğimiz bu vergi türünün çeşit ve mâhiyetlerinden bahsedebiliriz.

1. İ M D Â D İ Y Y E

Osmanlı devletinin, iktisadî ve ictimâî hayatında önemli bir rolü bulunan ve imdâdiyye diye adlandırılan vergi iki kısma ayrılmaktadır:

- a. İmdâdiyye-i seferiyye,
- b. İmdâdiyye-i hazariyye.

a. İ m d â d i y y e - i s e f e r i y y e : İsminden de anlaşılacağı üzere, sefer ve harplere bağlı olarak tarh ve cibâyet edilen bu vergi kalemi, muharebe masraflarını karşılamak maksadıyla tebedan alınan bir vergidir. Bu vergi, Osmanlı devletinin, dur-

25 Vefik, Tekâlif, I, 7017-

mak bilmeyen harplerle karşılaşması sebebiyle hazinenin, mâlî külfeti kaldıramaması yüzünden konulmuştur²⁶.

Muharebe esnasında boşalan devlet hazinesinin (beytü'l-mal) ihtiyacı olan parayı tedarik etmek ve askerinin donatılmasını sağlamak için konulan imdâdiyye-i seferiyye, bâzen hazineye gönderilir, bâzen de doğrudan doğruya, orduya memur olan serdarlara verilir. Miktarı, durum ve ihtiyaca bağlı olarak fermanlarla artıp-eksilen bu vergi kalemi, tevzi defterlerine yazılıp toplanırdı²⁷. Bu vergi, sâdece esnaf, tüccar vs. gibi halk tabakalarından alınmıyordu, duruma göre devlet adamları da bu vergiye iştirak ederlerdi. Her devlet adamı mâlî iktidarına göre imdâdiyye diye bir çeşit yardımda bulunurdu²⁸.

Osmanlı vergi sisteminin özelliklerinden biri olan muâfiyet, burada da kendisini göstermektedir. Bu sebepten bâzı zümreler, bu vergi kaleminden tamamen muaf tutulmaktadır. Bunlar: İmam ve hatipler, seyyidler, gayr-i müslim din adamları ile başkasının yardımına muhtaç olacak kadar fakir olanlardır.

b. İ m d â d i y y e - i h a z a r i y y e : Bu vergi kalemi, daha önce kendisinden söz edilen imdâdiyye-i seferiyye gibidir. Mükellefler üzerine tarh edilmesi, tevzi defterlerine yazılması vs. gibi hususlarda tamamen ona benzemektedir. Bunun için bâzı yerlerde seferiyye ve hazariyye tefriki yapılmadan sâdece, rûz-ı hızır» ve «rûz-ı kâsım» tevzii diye isimlendirilmektedir. Kezâ bâzı yerlerde de sâdece «imdâdiyye» denilerek aralarında bir fark gözetilmemiş oluyor. İki vergi kalemi arasındaki yegane fark, ileride vukuu muhtemel seferler dikkate alınarak, bunun, hazar (barış) zamanında toplanmış olmasıdır²⁹.

İmdâdiyye-i seferiyye anlatılırken temas edilen muâfiyet meselesi, burada da kendisini göstermektedir. Tanzimat'la birlikte bu vergi kalemi de kaldırılmıştır.

26 Tafsilat için bk. 289. sayfa.

27 Vefik, *Tekâlif*, I, 95.

28 Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimai Tarihi*, I, 164.

29 Vefik, *Tekâlif*, I, 96.

2. İÂNE-İ CİHÂDİYYE

Bu vergi de, isminden de anlaşılacağı (harp yardımı) üzere, harpler yüzünden devletin düştüğü masrafları azaltmak ve harp giderlerine az da olsa tebeayı ortak etmek gibi bir gâyeye mâtuf olarak, her yerin mâlî imkânları göz önüne alınarak tevzi' edilen bir mükellefiyettir. Bu vergi kaleminin miktarı zaman ve duruma göre değişiklik göstermektedir.

Merkezden, kaza ve liva için tevzi' defterlerine yazılıp gönderilen bu verginin imdâdiyyelerden farkı, bunun sâdece merkeze gönderilmiş olmasıdır. İmdâdiyye-i seferiyye ile iâne-i cihâdiyye'nin aynı yerden alınmaması gerekir. Bununla beraber bâzen, imdâdiyye-i seferiyye, hazariyye ve iâne-i cihâdiyye gibi üç kalem verginin bir araya geldiği de olmaktadır. Önceleri, geçici olan bu vergi, bilâhîre devam eden harpler yüzünden devamlılık kazanmıştır. Daha öncekilerde olduğu gibi bu da Tanzimat Fermanı ile kaldırılmıştır³⁰.

3. AVÂRIZ

Osmanlı devletinde, olaganüstü zamanlarda teb'aya yüklenen bedenî, mâlî ve aynî bir vergidir. Avâriz-ı divâniyye adı ile de anılan bu vergi, devlet masraflarının memleket nüfusuna tevzi' ve taksimi neticesi ortaya çıkmıştır. Çok eski bir vergi olmakla beraber, ne zaman ihdas olunduğu kesin olarak bilinmemektedir³¹. Bununla beraber, bu verginin, Osmanlılardan önce Anadolu beyliklerindeki mevcûdiyetinden bâzı vesikalar sâyesinde haberdar olmaktadır. Muâfiyeti ilgilendiren bu vesikaları neşreden Uzunçarşılı, bunların Osmanlılarda da aynen tatbik edildiğini bildiren şöyle der: «Anadolu beyliklerindeki ... vergi ve rüsûmdan yâni (avâriz-ı divâniyye) ve (rüsûm-ı örfiyye) den muâfiyet muameleleri birbirlerinin aynıdır. Bu hususa dair aşağıda vesikalar kısmında Karaman oğullarına âid kayıtlarla Osmanlı tahrir kayıtları mukabele edilecek olursa mütalaamız teeyyüd

30 Vefik, age. I, 97-98.

31 Ömer Lütfi Barkan, «Avâriz» İslam Ansiklopedisi, II, 16.

eder»³². Bu verginin 4-5 yılda bir defa alındığını söyleyen Lütfi Paşa, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanında sâdece bir sefer alındığını bildirmektedir³³.

Devlet, fevkalâde bir vaziyetin icâb ettirdiği masraflar ile, muayyen vasıfları haiz yiyecek maddelerini, harp levâzım ve masraflarını, muayyen vergi kaynaklarından karşılayamayacağını anladığı zaman, fevkalade tedbirler ile memleketin bütün imkânlarını seferber etmeye karar verirdi. Bu karar mûcibince vaziyetin icâbına göre, kendisine lâzım olan para, hizmet, eşya ve malî sül miktarı tesbit edilerek muhtelif mintaka ve mahallere tevzi edilirdi³⁴.

Halk arasında «salgun» diye de adlandırılan bu vergi, biraz önce de belirtildiği gibi çeşitli şekillerde (aynî, bedenî, hizmet) yerine getirilirken, XIX. asırda tamamen paraya çevrildi. Kezâ, daha önce bahsi geçenlerde olduğu gibi avâız da bütün şekilleri ile Tanzimat fermanı ile birlikte ortadan kalktı³⁵.

Tebeanın bütün bu imkânlarına tekabül eden «avâız», değişik isimlerle zikredilmektedir. Ezcümle: Menzil malı, bedel-i nüzûl, zahire baha, han, hâne ve çayır kirası gibi isimler, bunlardan sâdece birkaçıdır³⁶.

Diğer bütün vergilerde olduğu gibi, bâzı sınıf ve zümreler avâızdan muâf tutulmuşlardır. Askerî sınıflarla ilmî ve dinî bâzı mansıpların sâhipleri; derbentçi, tuzcu, çeltikçi, ortakçı, katrancı ve doğancılar ile bâzı vakıfların reâyası gibi, esasen avâızdan affedilmek karşılığında ağır hizmet ve mükellefiyetleri olan sınıflar müstesna, herkes kendi kudreti nisbetinde, bu tip vergiler ile mükellef tutulmuştu. Buna göre halk, malî iktidârına göre âlâ, evsat, ve edna olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştı³⁷.

Biz, avâız kısmına dahil bulunan bâzı vergilerden bir makale çerçevesi içinde söz etmek istiyoruz. Böylece bu konuda fikir sâhibi olunmasını sağlamaya gayret etmiş olacağız.

32 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhhal**, Ankara 1970, s. 149.

33 Lütfi Paşa, **Âsafnâme**, s. 25.

34 Barkan, age. **İA**, II, 14.

35 Vefik, **Tekâlif**, I, 99; Barkan, age. **İA**, II, 17.

36 Diğer isimler için bk. Vefik, **Tekâlif**, I, 98.

37 Barkan, **İA**, II, 15.

a. Resm-i Nüzûl

Osmanlı devletinde, fevkalâde hallerin gerektirdiği ve «avâ- rız» kısmına giren vergilerden biri de nüzûldür. Arapça bir keli- me olan «nüzûl»un, birçok mânası ile birlikte «yolculuk esnasın- da bir yere konma»³⁸ gibi bir mânayı da ifâde eder. Askerî ve mâlî bir terim olarak da «bir askerî kıtanın beslenmesi için, muayyen miktardaki zahirenin te'mini ve belli bir yerde hâzır ve âmade bulundurulmasını ifâde eder»³⁹.

Un ve arpa olarak alınan bu verginin mükellefi, bir kadı'nın vazife sahasına giren adlî, idârî, mâlî ve iktisadî bölgeye dâhil şehir, kasaba veya köylerdir. Devlet mâliyesinin sıkışık anlarında söz konusu olan bu vergi için önceden, «avâriz hânesi tahrirleri» yapılmakta ve vergi bu esas üzerinden alınmaktadır. Her köyün nüfusu ismen zikredilmek suretiyle «reâya» ve «askerî» diye tes- bit edilerek alınırdı⁴⁰. Nitekim Yavuz Sultan Selim'in Mısır sefe- rine hazırlandığı 1516 (28 Zilhicce 921)'da Edremit kadılığına sa- lınan «nüzul zahiresi» seksen İstanbul müddü⁴¹ arpa ve onaltı İst- anbul kilesi un idi. Bu tarihte bu kaza, 1422 avâriz hânesi oldu- ğuna göre, her avâriz hânesine bir İstanbul kilesinden biraz faz- la un düşüyordu ki, o zamanın fiyatlarına göre 10-12 akçayı geç- mezdi⁴².

Her kazadan tahsil edilen un ve arpa, «mahall-i me'mure» denilen yere kadar götürülüp orduya teslim edilirdi. Bununla be- raber, XVI. asrın sonlarına doğru, halktan nüzul adı ile alınan un ve arpa, hareket halindeki orduların menzillerine değil, hudud boylarında çarpışan ordulara ulaştırılmak için stratejik önemi hâiz yerlerde devletçe bildirilmiş anbarlara naklediliyordu⁴³.

Nüzûl vergisi, umumiyetle un ve arpa olarak tahsil edililiyor- du. Arpa, daha ziyâde ordu hayvanlarının yemi olarak kullanılı-

38 Şemseddin Sami, *Kamûsı Türkî*, İstanbul 1317-18, II, 1547.

39 Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hubu- bat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 69.

40 Güçer, age. s. 70.

41 1 Müdd: 20 kile, 1 kile ise 20 Okka idi.

42 Topkapı Saray Müzesi Arşivi, Edremit Sicil, numara 1, yaprak 44' ten naklen bk. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası* (Celâli İsyancıları) Ankara 1975, s. 56.

43 Güçer, age. s. 69.

yordu. Un tahsilinin sebebine gelince bu, bir kolaylığın tesisi içindi. Zira ordunun sür'at kabiliyeti, onun harp, eğitim vs. gibi çeviklik ve cevvaliyet isteyen durumu ile bağdaşmayan buğdayın temizlenmesi ve öğütülmesi gibi uzun zamana ihtiyaç gösteren külfetlerden sarf-ı nazar etmek içindi⁴⁴.

Belli bâzı hizmetleri ifâ eden bir kısım tebea, bu hizmetlerine mukabil bu vergiden tamamen muâf sayılmışlardır⁴⁵.

b. Resm-i sürsat

Osmanlı devletinin, örfi vergi adı ile tebeadan aldığı vergilerden biri de, sürsat'tır. Bu vergi kalemi, daha önce sözü edilen resm-i nüzûl» gibi, tam bir mükellefiyet değildir. O, belli ve tâyin edilmiş bir bedel mukabilinde un, ekme, arpa, koyun, yağ, bal, odun, saman vs. gibi muayyen bir erzakı belli bir yere getirip orduya satmasıdır⁴⁶. Yürüyüş halinde bulunan orduların, yol boyunca iaşesini sağlamak için halktan alınan (daha doğrusu satın alınan) bu aynı mükellefiyetin benzeri, Hz. Peygamber zamanında da vuku' bulmuştu. Ukbe b. Âmir'den rivâyet edilen bir hadiste şöyle denilmektedir: «Yâ Rasûlallah! Zımmî veya müslüman bâzı kavimlere uğramaktayız. Ne bizi misafir olarak alırlar, ne de üzerlerinde bulunan hakkımızı verirler. Biz de cebren almayız». Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: «Eğer sizi cebren almak durumunda bırakırlarsa (cebren) alın.»⁴⁷.

Gerçekten, Osmanlı devletinin kanunları ve buna bağlı olan tatbikatı, mıntaka halkından belli miktradaki erzak diyebileceğimiz emtiayı muayyen bir yere nakledilmesini âmirdir. Aynı şekilde bu kanunlar, menzile zahire getirene karşılığının hemen ödenmesini de âmirdi. İşte Osmanlılardaki bu mâlî mükellefiyetin gerçek durumu budur⁴⁸. Nitekim bu yüzden, satmak için men-

44 Güçer, age. s. 76.

45 Tafsilat için bk. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 25.

46 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü*, İstanbul 1971, III, 300.

47 Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen*, terc. Osman Zeki Mollamehmedoğlu, İstanbul, III, 159-160

48 Güçer, age. s. 93.

zile zahire getiren kimseye «bâis-i kisb-i ticaret», ordu halkına da «sebeb-i saat-ı maişet» denilmektedir⁴⁹.

c. Kürekçi bedeli

Bu vergi kalemi de, avâız-ı divâniyye'nin bölümlerinden birini teşkil etmektedir. Devlet, gemilerde çalışabilecek, kürek çekebilecek ve yelken açıp toplayabilecek olanları umumiyetle esir veya mahkûmlar arasından tedarik ediyordu. Bununla beraber bâzen ücret mukabili, bu sınıfların dışından da temin ettiği görülmektedir. Büyük deniz seferlerinin icâbettirdiği nisbette kürekçi temin etmek ve bunları beslemek mecburiyeti hâsıl olduğu zaman, baş vurulan usûllerden birisi de, kürekçileri, memleket dâhilinde mecburî bir hizmet mükellefiyetine tâbi tutarak toplamak idi⁵⁰. Bu şekilde toplanan kimseleri devlet; önceleri onar akça yevmiye ile istihdam ediyordu. Bunların masraflarını da yer ve muntakalara göre 4, 7, 8, 9 ve 10 avâız hânesine bir kürekçi düşecek şekilde taksim ederek tevzi defterlerine yazıp tahsil ediyordu. Bu verginin değişik isimleri olmakla beraber hepsinin ifâde ettiği mâna aynıdır⁵¹.

Kürekçi bedeli olarak alınan verginin miktarında farklılık olduğu gibi, kaç hânenin bir kürekçi çıkarması gerektiği de yine değişik olmuştur. Nitekim, 1537 (Şaban 944) de çıkan bir fermanla Balıkesir sancağından «kürekçi ve âlatçı bedeli» olarak avâız hânesi başına 50 akça isteniyordu⁵² 1592 (1001) de de yine Balıkesir sancağında kürekçi bedeli olarak her yirmi avâız hânesinden bir kürekçi istenmiş ve bunun karşılığı da para olarak her hâne için 135 akça tutmuştur. Çünkü o devirde bir kürekçi ancak 2700 akçaya tutulabilmişti⁵³. Bu şekildeki farklı tatbikatlarla ilgili bir misâl daha verip konuyu kapatmak istiyoruz. Bundan da anlaşılacağı üzere «kürekçi bedeli» her yerde aynı değildi. Nitekim Kıbrıs seferi esnasındaki tatbikat, daha önce görülenlerden tamamen farklı bir durum arz etmektedir. Bu sefer için devlet, her tarafa emirler göndererek, her 15 avâız hânesi için bir

49 Güçer, *age.* aynı yer.

50 Barkan, «Avâız», *İA.*, II, 15.

51 Diğer isimler için bk. Vefik, *age.* I, 99.

52 Akdağ, *Dirlik ve düzenlik*, s. 57.

53 Akdağ, *age.* aynı yer.

kürekçinin ihracını istemiş ve ayrıca bu kürekçilere hizmetleri müddetince, aylık verebilmek hususunda lüzumlu olan parayı da temin için, her hânedan 80 akça olmak üzere, kürekçi başına 1200 akça «kürekçi bedeli» toplamıştır⁵⁴.

Gemicilik ve dolayısıyla «kürekçi bedeli» diye adlandırılan vergi ile yakın alâkası bulunan bir vergi daha vardır ki, o da «sefine» veya «kayık masrafı» gibi isimlerle anılmaktadır. Bu vergi kalemi, sâhillerde bulunan yerleri haydut ve eşkiyanın zararlarından korumak ve bâzı yerlerde de kaçakçılığı önlemek için, vâli ve mutasarrıfların maiyetinde bulundurulmuş gemi ile kayıkların inşa ve tâmir masrafları karşılığı olarak alınmaktadır. Bu gemilerde vazife gören askerin bütün ihtiyaçları, daha önce belirtildiği şekilde, tevzi' defterlerine yazılarak alınırdı. Bu da, daha önceki vergilerde olduğu gibi Tanzimatla birlikte ortadan kaldırılmıştır⁵⁵.

d. Kömür ve kereste bedeli

Osmanlı devletinin iktisadî hayatında önemli bir rolü bulunan «avâız» vergisinin bir bölümü olarak mütalaa edebileceğimiz bir kalem de, «kömür», «kereste», «güherçile», «kendir» vs. gibi isimlerle zikredilen bir vergidir. Devletin, bâruthâne, tophâne, tersane ve fabrikaları için gerekli malzemenin tesis ve nakli ile ilgili bir vergidir. Bu vergi, deniz sâhillerinde bulunan kazalar ile sür'atle nakli mümkün bulunan mıntaka halkı için vaz' edilmiştir⁵⁶. Bu vergi ile mükellef tutulan tebea, yukarıda adı geçen emtiayı çıkarmak, kesmek, nakletmek ve işletmekle yükümlü tutulmuştur. Buna mukabil onlar, diğer örfî vergilerden tamamen muâftılar⁵⁷.

Başlangıçta çok güzel tatbik edilen ve çağı için fevkalâde güzel karşılanan bu tatbikat, bilâhîre bir angarya şekline dönmüş ve halkın kendisinden bîzâr olmasına sebep olmuştur. Nihayet bu

54 Barkan, «Avâız», İA. II, 16.

55 Vefik, Tekâlif, I, 112.

56 Vefik, age. I, 109.

57 (Altınay) Ahmed Refik, Osmanlı Devrinde Türkiye Mâdenleri, İstanbul, 1931, s. v.

da diğer örfi vergiler gibi Tanzimat'ın ilânı ile ortadan kalkmıştır⁵⁸.

e. Köprücü ve su yolcu

Osmanlı devletinde, askerî yolların devamlı surette açık tutulması, köprülerin muhafaza edilmesi, ticâret yollarının emniyet altında bulundurulması gibi âmme menfaatına hâdim işlerin başında gelen su yollarının inşa ve bakımı çok önemli bir vazife teşkil ediyordu. Böyle hizmetler için devlet, civarda bulunan köy halkını vazifeliyordu. Bu tür bir tatbikatın başlangıcı, devletin henüz kuruluş yıllarında kendisini göstermektedir. Nitekim Hoca Saadeddin Efendi'nin ifâdesine göre 728 (1327/28) yılında Orhan Gâzi (1324-1362) İzmit'e doğru giderken, Sakarya nehri üzerindeki köprüyü çökmüş bulur. Durumun vehametini fark eden pâdişah, 100 hânedan biraz fazla olan bir obayı köprü çevresine yerleştirerek, köprünün bakım ve onarım vazifesini bunlara havâle eder. Buna mukabil onları diğer vergilerden muâf tutar⁵⁹. Köprülerin bakımı için başında bulunanlarla su yollarını temiz tutmakla vazifeli edilmiş olanlar diğer örfi vergilerden muâf sayılmaktadırlar. Nitekim, Eskişehir'de su değirmenlerinin yollarını temiz tutmakla görevlendirilmiş olanların diğer örfi vergilerden muâf sayıldıklarını görüyoruz⁶⁰. Köy veya cemaat halinde yerine getirilme mecburiyeti bulunan bu yükümlülük de Tanzimat'la birlikte kaldırılmıştır⁶¹.

f. Beldârân

Çok geniş topraklar üzerinde hâkimiyetini devam ettiren Osmanlı devleti, bunca geniş topraklar üzerindeki geçitlerde, yolların emniyetini te'min için merkezden adam gönderemeyeceği gibi, bunlara merkezden maaş da ödeyemezdi. Zira günün ulaşım şartları ve nakit para gönderme imkânı buna meydan vermiyordu. Bunun için devlet, her muntakada bulunan dağların geçit

58 Vefik, age. I, 110.

59 Hoca Saadeddin Efendi, *Tacü'l-Tevârih*, İstanbul 1279-80, I, 35.

60 Kepeci, *Mevkufat Kalemî Nr. 1518*, varak 18b.

61 Vefik, *Tekâlif*, I, 110.

yerlerinde veya dar boğazlarda nöbet tutma işini, ora halkına hâvâle ediyordu. Buna karşılık, nöbet tutanlara yine ora sâkinlerince bir bedel ödeniyordu. Zamana bağlı olarak azalıp-çoğalabilen bu bedel, mıntaka sâkinleri için tevzi defterine yazılarak tahsil ediliyordu⁶².

Kelime olarak «bel», yüksek dağın iki zirvesi arasındaki mukavves olan kısım veya darca olan geçit ve boğaz demektir. Binaenaleyh bu mânaya göre, bir dağın geçit ve boğaz mahallini muhafazaya me'mur olanlara «beldârân» denilmesi, kelimenin lûgat mânasına uygundur. Bunlar için «beldârân seferâtı» tâbiri de kullanılmaktadır⁶³.

Beldârân ile derbentçiler arasındaki yegâne fark, birincisinin bu işi maaş karşılığı olarak yapmacı, diğerinin ise bizzat bu vazife ile mükellef tutulmasıdır ki, buna mukabil, birçok şer'î ve örfî vergiden muâf kılınmasıdır⁶⁴.

Yalnız Anadolu mıntakasında tesadüf edilen beldârlar hakkında elde bulunan en eski kayıt, 1638-39 târihini taşımaktadır. Bu târihten evvel de bunların mevcut olduğu muhakkaktır. Bunun için bu sınıfın tesis târihini kesin olarak bilemiyoruz⁶⁵.

Bir dağın geçit ve boğaz mahallini beklemekle görevli olan beldârlar, aynı zamanda muharebelerde ordunun geri hizmetlerinde de, kullanılmışlardı. Nitekim 1638'deki Bağdad seferi için Anadolunun her tarafından, beldarlık yapan kimseler sefere dâvet edilmişlerdi. Erzurum eyâletinde - Tercan, Erzincan, Kemah'tan bu sefere dâvet edilen 25 beldârdan 22 si dâvete icâbet etmişti. Sefere gelmiyenlerden bedelleri tahcîl edildi. Aynı şekilde Karahisar-ı şarkî sancağından dâvet edilen 28 kişiden 22 beldâr geldi, gelmiyen 6 kişiden bedelleri tahsil edilmişti. Sefere iştirak etmiyenlerin duruşmaları mahallin kadısı huzurunda yapılıyordu. Ve sefere iştirak etmediklerinden dolayı, aldıkları ücret geri alınmıyordu⁶⁶.

62 Vefik, age. I, 111.

63 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, 202.

64 Bununla ilgili olarak, Fâtihten Sultan Mehmed'in derbent bekleyen 20 nefer kâfiri vergiden muâf tutan fermanı (berât) elimizde bulunmaktadır. Topkapı Sarayı müzesi Arşivi, Evrak No. 10737/1.

65 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı*, İstanbul 1967, s. 78.

66 Orhonlu, age. göst. yer.

4. HARÇLAR

Osmanlı devlet teşkilâtında, müesseselerin, vazifelerini gerektiği şekilde yerine getirebilmeleri bâzı âmillere bağlıydı. Bunlardan biri hiç şüphesiz vergilerdir. Bu vergilerin bir bölümünü de daha ziyâde resmî dairelere işi düşenlerden alınan harçlardır. Değişik isimlerle zikredilen bu harçlar, mahkemelerde hâkim, kadı ve nâiplerin verdikleri hüccetlerden; sicillere geçirilen hükümlerden; Meşihat makamından yazılı çıkan fetvalardan; ölen bir kimsenin vereseşi arasında yapılan mîras taksiminden; nikâh vs. gibi muâmelelerden dolayı alınırdı.

Yıldırım Bâyezid (1389-1402)'den önce, hâkim ve kadılar bu vazifelerine karşılık müracaatçıdan bir şey almıyorlardı. Sâdece devletin kendilerine tahsis etmiş olduğu maaşla iktifa ediyorlardı⁶⁷. Fakat Yıldırım Bâyezid döneminde bu maaş kifâyet etmez duruma gelmiş olacak ki, mahkemelerde bir takım gayr-ı meşrû davranışların olduğu ortaya çıktı. Bu nâhoş durumu ortadan kaldırmak ve hâkimlerin böyle gayr-ı kanunî bir yola sapmalarını önlemek için, o devirde hüccete 25 akça, sicile 7 akça, nikâha 12 akça, miras taksiminde bin akçaya kadar olandan 20 akçanın alınması kararlaştırıldı. Pâdişahın da tasvibinden geçen bu karar, kanunlaşmış oldu⁶⁸.

Daha sonra, cins ve miktarları artan bu vergilerin, Fâtih S. Mehmed (1451-1481) devrinde aldığı şekil şöyledir: Itak-âmeden kadı için 30, kâtip ve nâibine birer akça; bundan başka diğer yazışmalardan kadıya 15 akça, kâtip ve nâibine birer akça; bâkirenin nikâhından kadıya 20 akça, nâibe de gücü nisbetinde; dulun nikâhından kadıya 20 akçadan az ve mîrâs taksiminden binde 20 akça alınması kanun olmuştur⁶⁹.

Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde, mîras taksi-

67 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic'ül-Vukuat*, İstanbul 1294, I, 23.

68 Hoca Saadeddin Ef. *Tâcü't-Tevârih*, I, 140.

69 «Bu vech ile kanun emridüp buyurdum ki, itaknâmeden nefsi kadıya 30 akçe, nâibe ve kâtibine birer akça, ve itakaâmeden gayri mekâtipte nefsi kadıya 15 akça ve nâibe ve kâtibe birer akça ve nikâh-ı bâkirede nefsi kadıya 20 akça nâibe kema kudir () ve nikâh-ı seyyibede nefsi kadıya 20 den aşağı ola ve resm-i kismet binde 20 akça alına.» (884 Receb ortaları 1479 Ekim başı) H. İnalçık, «Bursa Şer'iyeye Sicillerinde Fâtih S. Mehmed'in Fermanları», *Belleten*, (1947), XI/44, 700-701.

minden alınan 25 akça⁷⁰, hemen hemen bir asır sonra çok daha büyük bir artış göstermiştir. Nitekim 1100 (1688) senesinde Sofya'da orduda iken bilâ-vâris vefat eden Ali b. Abdullah'ın emvâli, devlet hazinesine kalmıştı. Yapılan sayım ve borçlarının edâsından sonra, resm-i kısmet 70, kâtibiyye 30, ihzariyye ve hüddamiye de yine 30 akça olarak alınmıştı⁷¹.

Miras taksimi hususunda şunu da hemen belirtmemiz lâzım ki, yanlış bir neticeye varmış olmayalım. Şâyet, ölen kimsenin vârisleri, böyle bir taksimat için müracaat etmezlerse, kadı onları zorla buna icbâr edemez, dolayısıyla herhangi bir vergi de alamaz. Bu husus 998 (1590) târihini taşıyan bir kadı beratı mazmununda açıkça anlaşılmaktadır. «Mazmun-ı berat-ı kadı... kısmet hususunda ve gayrıda emr-i şerifim bunun üzerinedir ki, her müteveffânın vârisleri mâdemki kısmet talep etmeyeler kadılar varup cebr ile kısmet eylemeyeler...⁷²

Kadılar, her zümrenin «resm-i kısmetini» alamazlardı. Onlar, ancak askerî sınıfa mensub olmayan kimselerin resm-i kısmetini alabilirlerdi. Askerî sınıfın resm-i kısmeti kadiaskerlere âittir. Askerî sınıfın terekesi, kadiasker adına kassamları (*) vâsıtasiyle taksim edilirdi. Bununla beraber, resm-i kısmeti 100 akçadan az olan yaya ve müsellemler bu kaidenin dışında tutulmuşlardır. Mamafih bu istisna da XVII. asırda çıkarılan bir kanunla kaldırıldı. Bunların resm-i kısmetleri de bu kanunla kadiaskerlere havâle edildi. Bir kimsenin askerî sayılması, sâdece kendi şahsına bağlı değildir. Askerinin taht-ı nikâhında bulunan karısı ile kölesi, askerinin hizmetinde olduğu müddetçe (âzad bile edilmiş olsa) askerî sayılır. Binaenaleyh bunların da resm-i kısmetleri kadiaskerindir⁷³.

70 Kanun-nâme-i Âli Osman, s. 39.

71 Topkapı Saray Müzesi Arşivi, Edirne Şer'îyye Sicili, Numara 70. s. 13.

72 «Osmanlı Kanun-nâmeleri «Millî Tettebular Mecmuası, (1331) 1-2, 326.

* Kassam: Vefat eden bir kimsenin terekkesini vârisleri arasında taksim eden şer'î memurdur. Osmanlı devletinin şer'îyye teşkilâtında miras taksimi, biri kadiasker kassamları, diğeri de bir mahallin kadılğında, yanî şer'î mahkemelerde bulunan kassamlar tarafından yapılmaktaydı.

73 Kavâin-i Öfriye-i Sultaniyye, varak 105 a. İstanbul Belediye Kütüphânesi Muallim Cevdet Kitapları, Numara K. 223.

Uzun süre, Kanûnî tarafından vaz'edilmiş bulunan kanunlara göre alınan resm-i kısmetin, daha sonra bâzı kadılar tarafından kanuna aykırı olarak daha fazla ve hatta mükerreren alındığı görülmektedir. Bu tip olayların cereyan etmemesi ve tebeaya eziyet edilmemesi için pâdişahlar tarafından adaletnâmeler yayınlanmıştır. Nitekim, 1018 (1609) târihinde gönderilen bir adaletnâmede şöyle denilmektedir:

«Ve siz ki kadılersız nâhiyelerinizi nâiblere iltizâma vermeyüp bir cânıpten siz ve bir cânıpten nâiplerünüz voyvoda ile müttefik olup gezüp reayanün koyun ve kuzu ve yağ ve bal ve arpa (sun) aldığınızdan maada her karye ve kasabaya geldiğinizde yeni defterleri makber edüp ve bize haber vermeden defneyledünüz deyü taaddi edüp ve kâfereden mürd olanlardan birkaç gurus almayınca defnine izin vermeyüp müteveffanın muhalledâtını yazüp ikiyüz akça değer esvabı bin ve bin beşyüz akça bahaya tutup ve beğendiğiniz esvabı çeküp alup ve sizden mukaddem kadı olanlar bu kısmet eyledüğü müteveffa için kısmet-i âdile olmanıştır. Rücüm-ı kısmete gadreylemişsiz deyü tekrar ikişer üçer kerre kısmet olunmağla mal-ı eytanın nısfı resm-i kısmete kifâyet eylemeyüp...»⁷⁴.

Osmanlı vergi sisteminde, harçlar bölümünde zikredebileceğimiz vergilerden biri de fetvadan alınan idi. Meşihat makamına herhangi bir fetva için müracaat eden kimseden (müstefti), yazılan fetva için yedi akça alınmaktadır⁷⁵. Alınan bu para, fetva emni ve kalem heyeti arasında taksim edilmektedir. «Ve müstefiden alınan yedişer akça resim müsevvid ve kâtiplerindir. Her kâtip, tâyin olunan kadar beyaz idüp beşer akçanın alur. İkişeri müsevvideyedir»⁷⁶. Uzunçarşılı, bu paranın taksimini şöyle yapmaktadır: «Her fetvadan iki akçası fetva emininin ve mütebaki

74 M. Çağatay Uluçay, XVII. Asırda Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1944, s. 211-212.

75 Ricaut, bu miktarın 8 akça olduğunu söylemektedir. Ona göre bir akça da şeyhülislâmdir. Türklerin Siyasi Düsturları, (Terc. M. Reşat Uzman), İstanbul, s. 173.

76 Hezârfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l beyân fi kavânin-i âli Osman, Bibliotheque National (Paris) Ancien Fonds Turc numara 40, vr, 137 a.

beş akça da müsevvid, mübeyyiz, mukabeleci, kâtip ve mütevezzî'indir»⁷⁷.

Harçlarla ilgili vergilerden biri de resm-i kitâbettir. Bu isimle karşımıza iki tip vergi çıkmaktadır:

1. Mahkemelerde, şer'î delil, şahadet nakli ve diğer hususlar için alınan kîtâbet (yazma) vergisidir. Bunun miktarı, kadı için 20, diğer hizmetliler için de 5 akça tutmaktadır⁷⁸. Bu verginin ne zaman vaz'edildiği hakkında henüz kesin bir bilgiye sâhip değiliz.

11. Çeşitli yer ve geçitlerden geçen eşyadan, yük başına alınan bir vergidir. Osmanlılardan önce var olduğunu Mardin kanun-nâmesi vâsitaciyle öğrendiğimiz bu vergi hakkında şöyle denilmektedir: «Harir yükü geçip gitse her yükten resm-i kitâbet deyü altı Osmanî akça alınurmuş»⁷⁹.

Harçlar bölümüne idhâl edebileceğimiz vergilerden biri de «taabühüd temessükâtı» veya «reddiye-i temessük» diye isimlendirilen ve mültezimler, müteahhitler ile kefil olan sarrafların daha önce hazineye vermiş oldukları senetlerin îâdesinde alınan inaktu' veya nisbî harçlardır. Bunun miktarı kesin ve kat'î değildir⁸⁰.

5. HARC-I FERMAN

Osmanlı devletinde, XV. asra kadar varlığı bilinmeyen, buna rağmen, daha sonraları bile ne zaman vaz'edildiği kesin olarak belli olmayan⁸¹ bir vergi türü daha vardır ki, buna «harc-ı ferman» denilmektedir. Mıntakalara göre farklı isimlerle anılan bu vergi kalemi, vezirler, vâliler, hâkim ve mutasarrıfların memuriyet, mukataa vs. gibi hususlar için verilen fermanlardan dolayı alınması kanun hâline gelmişti. Kezâ büyük memurların, herhangi bir yere tâyin veya varışlarında «tebşiriyye», «câize», «kudû-

77 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 197.

78 *Rûsûm ve Tapuya Müteallik olan kanun*, Râğıp Paşa Kütüphanesi, Numara 461, vr 165 a.

79 Barkan, *Ziraî Ekonomi*, s. 161.

80 Vefik, *Tekâlif*, I, 102-103.

81 Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimai Tarihi*, I, 433.

miye», «hediye» vs. gibi isimlerle dağıtması mutad olan hediye ve bahşişler için halktan alınan bir vergidir. Bu da öbür vergilerde olduğu gibi tevzi' defterlerine yazılarak alınırdı. Keza bu da Tanzimatla birlikte ortadan kaldırılmıştır⁸².

6. RESM-İ DERBEND

Dilimize farsçadan girmiş olan «derbend» kelimesi, mürekkep bir isimdir. «Der» kapı, «bend» bağlamak, tutmak mânasına gelen kelimelerin birleşmesiyle ortaya çıkan bu birleşik isim⁸³, Osmanlı devletinde, kelime mânasına uygun bir tatbikatın doğmasına sebep olmuştur. Binaenaleyh, Osmanlılarda «derbend» denince, umumiyetle Rumeli'de bulunan ve geçilmesi hem zor, hem de tehlikeli olan dağlardaki geçit, boğaz ve kapılarda, gelip-geçenlerin emniyetini temin için kurulmuş olan karakollar akla gelmektedir⁸⁴. Zira Osmanlı devletinde bugünkü anlamda bir polis ve jandarma kuvveti yoktu. Önemli askerî ve ticâret yollarının kavşak noktaları ile dağların geçit verdiği yerlerin emniyeti, derbentçiler tarafından temin ediliyordu.

Bu kelimenin, Osmanlı devletinde ne zaman kullanılmağa başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber, bu kelimeye ilk defa XV. asır Osmanlı vesikalarında rastlanmaktadır⁸⁵. Kezâ yine bu asırda Osmanlı nizamı içinde bilhassa I. Murad ve II. Mehmed devirlerinde derbentleri teşkilâtlı bir müessese olarak görüyoruz⁸⁶.

Kapladığı sâha itibâri ile bir kıta görünümünde olan topraklara sâhip Osmanlı Devletinde, bu kelime yerine, mıntakalara göre farklı isimler de kullanılmıştır. Bunlar:

- a. Dideban: Bekçi, muhafız, nöbet bekleyen karakol.
- b. Belen: Geçit mânasında kullanılmaktadır.
- c. Derek: Suriye ve Filistin'de kullanılan arapça bir kelime.

82 Vefik, age. I, 100.

83 Ş. Sâmî, Kâmüs-ı Türki, I, 604.

84 Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri, I, 425.

85 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı, İstanbul 1967, s. 8.

86 Topkapı Saray Arşivi, Nr. 10737/1'den naklen bk. Orhonlu, age. s. 17.

d. Madik: Aynı şekilde, Suriye ve Filistin'de kullanılmaktadır⁸⁷.

Tüccar ve diğer yolcular için, tehlike arzeden yerler, birçok araştırma ve tetkikten sonra tesbit edilir. İncelemelerden sonra derbent olmasına karar verilen yerlere, yakın köy halkı veya oralara yerleştirilenler, geçitlerdeki yol emniyetini temin karşılığında diğer örfî vergilerden muâf tutulurlar. Nitekim 977 (1569) târihli Silistre kanununda bu mevzuda şöyle denilmektedir:

«Ve muhafazât-ı derbend idenler, defterde kaydolunduğu üzere vireler, tebdil olunmayup avâız-ı divâniyeden muâf ve müsellemler olalar»⁸⁸. Yol emniyeti bakımından tehlikeli durumlar arzeden yerlere yerleştirilenler, Mevkufat kalemindeki deftere kaydediliyor ve muameleleri ona göre yapılıyordu⁸⁹.

Derbent bekleyenlerin vâzifeleri sâdece gelip-geçenlerin emniyeti ile ilgili değildir. Aynı zamanda onlar, yolların muhafaza, tâmir işleri ile ıssız yerlerin şenlendirilmesi ile de mükellef tutulmuşlardı⁹⁰.

Derbentlerden geçenler, yol emniyetinin karşılığı olarak bir vergi ödemektedirler. Osmanlı malî literatüründe buna «resm-i derbend» denilmektedir. Mültezimlere ihâle olunan bu verginin kanununa göre binek ve yüksüz hayvanlardan 20, yüklü hayvanlardan 40, ve arabadan da 80 akça alınmaktadır⁹¹. Bununla beraber, bu kanun, zaman zaman ihlâl edilmiştir. Devlet de gayr-ı kanunî olan bu ihlâlleri ortadan kaldırmak için çeşitli tedbirlerle baş vurmaktan geri kalmamıştır. Nitekim XVI. asrın ortalarına yakın bir târihi taşıyan (1540) bir kanun-nâmede Murad suyuna yakın bir derbentte meydana gelen kanunsuz alımlarla ilgili olarak şöyle denilmektedir: «ol mahalden reâyasına hayli teaddi. Bu dahi hâdis ve bid'at olmağın refolunup kanun-ı kadimleri vaz'olunduki...»⁹². Devletin çeşitli müdahalelerine rağmen, mültezimlerin haksız ve kanunsuz davranışları devam edegelmiştir. Bu durum öyle boyutlara ulaştı ki, bâzen uğradığı ilk derbentte vergi-

87 Orhonlu, *age.* s. 8.

88 Barkan, *Zirai Ekonomi*, s. 276.

89 Orhonlu, *age.* s. 10-11.

90 Orhonlu, *Derbent Teşkilâtı*, s. 61.

91 Vefik, *Teklâif*, I, 103.

92 Barkan, *Zirai Ekonomi*, s. 141.

sini veren bir tüccar, onu takip eden ikinci bir derbentte de yine vergi vermek zorunda bırakılıyordu. Bu haksızlıklar ise çeşitli şikâyetlere sebebiyet veriyordu. Özellikle yabancı tüccarın, elçileri vâcıtasiyle yaptıkları şikâyetler, gün geçtikçe artış kaydediyordu. Hatta bâzı devletler, bunu, önemli bir malî mesele sayıyor ve alınmaması için Osmanlı devleti nezdinde teşebbüste bulunuyordu⁹³.

Binaenaleyh, Tanzimat'a takaddüm eden senelerde, bu mesele çeşitli devletlerle görüşülmüş ve bunun gümrük vergisine idhal edilmesi cihetine gidilmiştir. Bununla beraber «Derbend răsmi» Tanzimat Fermanının ilânından sonra kaldırılmıştır⁹⁴.

S O N U Ç

Tetkik ettiğimiz Osmanlı örfî vergi sistemi hakkında henüz tam ve kesin bir neticeye varmak, pek mümkün görülememektedir. Zira, arşivlerdeki vesikaların henüz tam tasnif edilmemiş olması, çalışma imkânlarımızın sınırlı bulunması vs. gibi hususlar, bu konuda son sözü söylememize imkân vermemektedir. Bununla beraber, ileride bu sahada çalışacak olanlara ışık tutacağı kanaatinde olduğumuz bu araştırmamız, görüldüğü gibi bâzı yönleri ile hayli enteresan mevzularla bizi karşı karşıya bırakmıştır. Vergi tevziinde göz önüne alınan hususlar, âdil bir idârenin gözetmek zorunda kalacağı özelliklerdir. Bununla beraber, bâzen fertlerdeki bir nevi hırs ve tama' diyebileceğimiz bir ağgözlülük, pratikte bu tatbikatın bâzı aksaklıklarla devam etmesine sebep olmuştur. Günümüzde de çokça karşılaştığımız bu tip olaylar, devlet eliyle ortadan kaldırılmaya çalışılmıştı.

Zaman ve yeni durumlara intibakın zorlaştığı Tanzimat öncesi senelerde bu vergilerin alınmasında, önemli şikâyetlere sebebiyet veren haksızlıklar olmaktadır. Bu yüzden Tanzimat'la birlikte bu sistem, yerini yeni bir vergi sistemine terk eylemişti.

93 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisâdî Münasebetleri*, Ankara 1974, I, 122.

94 Vefik, age. I, 104.

BİBLİYOGRAFYA**A. ARŞİVLER**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA) Kepeci Tas. Mevkufat kalemi, Nr. 1518. Topkapı Saray Müzesi Arşivi, Nr. 3601, 10737/1, Edirne Şer'iyye Sicili, nr. 70.

B. KANUN-NÂMELER

XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları, I, Kanunlar, İstanbul 1945, nşr. Ömer Lütfi Barkan)

Hezârfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l-Beyân fi kavanîn-ı Âli Osman, Bibliothéque Nationale (Paris) Ancien Fonds Turc Nr. 40. Kanun-nâme-i Âli Osman, İstanbul 1330.

«Osmanlı Kanun-nâmeleri» Milli Tetebbular Mecmuası, 1331, I/1-2.

Rûsûm ve Tapuya Mûteallik olan Kanun, Râğıp Paşa Kütüphanesi, Nr. 461. Kavanin-i Örfiye-i Sutaniye, Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet Kitapları, Nr. K. 223.

C. TÂRİHLER

Âşık Paşa-zâde, Tevârih-i Âli Osman, İstanbul 1332.

Hoca Saadeddin Efendi, Tâcü't-Tevârih, I-II, İstanbul 1279-80.

M. Nuri Paşa, Netayicü'l-Vukuat, I-IV, İstanbul 1294-96.

D. DİĞER ESERLER

Abdu'l-Vahhab Hallaf, İlm-i Usûli'l-Fıkh, Küveyt 1970.

Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, I-II, İstanbul 1328-1330.

Ahmed b. Hanbel, el-Müsnef, I-VI, Mısır 1313.

Akdağ, Mustafa, Türkiyenin İktisâdî ve İctimaî Târîhi, Ankara 1959.

Akdağ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâli İsyânları), Ankara 1975.

(Altınay) Ahmed Refik, Osmanlı Devrinde Türkiye Mâdenleri, İstanbul 1931.

Barkan, Ömer Lütfi, «Avâriz», İslâm Ansiklopedisi.

Barkan, Ömer Lütfi, «Türkiyede Sultanların Teşriî Sıfat ve Selahiyetleri ve Kanun-nâmeler», İstanbul Hukuk Fakültesi Mec. (1946), XII/2-3, 713-733.

Barkan, Ömer Lütfi, «Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi» İstanbul Hukuk Fakültesi Mec. (1945), XI/3-4, 203-224.

Bilmen, Ömer Nasuhî, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istulâhat-ı Fıkhiyye Kamusu, I-VIII, İstanbul 1967.

Cezar, Mustafa, Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul 1965.

Güçer, Lütfi, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964.

- Hıfzı Veldet, «Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat», Tanzimat, İstanbul 1940.
- İnalçık, Halil, «İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi» İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, (1959), I/1, 29-46.
- İnalçık, Halil, «Bursa Şer'iyeye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları» Belleten, (1947) XI/45, 693-703
- Karamürsel, Ziya, Osmanlı Mâlî Tarihi Hakkında Tedkikler, Ankara 1940, Kazıcı, Ziya Osmanlılarda vergi Sistemi, İstanbul 1977.
- Köprülü, Mehmed Fuad, «Bâc», İslâm Ansiklopedisi
- Kütükoğlu, Mübahat S. Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I, Ankara 1974.
- Lütfi Paşa, Âsaf-nâme, İstanbul 1326.
- Nedkoff, Boris Christoff, «Osmanlı İmparatorluğunda Cizye» Belleten (1944), VIII/32, 599-652.
- Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı, İstanbul 1967.
- Pakalın, Mehmed Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul 1971.
- Ricaut, Türklerin Siyasî Düsturları, (Trc. M. Reşat Uzmen). İstanbul.
- Süleyman Sûdî, Defter-i Muktesid, I-III, İstanbul 1306-1307.
- Uluçay, M. Çağatay, XVII. Asırda Saruhanda Eşkîyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1944.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara 1970.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1965.